

Т. І. ПОЛЯРУШ
(Кіровоград)

МІКРОТОПОНІМІЯ І МІСЦЕВИЙ ЛІНГВАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

УДК 81'373.21(477,52)

Поляруш Т. І. Мікротопонімія і місцевий лінгвальний контекст; 13 стор.; кількість бібліографічних джерел – 22; мова українська.

Анотація. У статті розглядаються проблеми функціонування й обсягу мікротопонімії як класу географічних онімів. На великому фактичному матеріалі північно-східного Лівобережжя (Сумщина) аналізуються способи і моделі творення мікротопонімів у їхніх зв'язках з гідронімами, ойконімами, антропонімами та апелятивами регіону.

Ключові слова: мікротопонім, гідронім, ойконім, апелятив, спосіб і модель творення оніма.

Resume. The problems of microtoponyms functioning and their amount as a class of geographical onyms are delivered in the article. Also the ways and models of microtoponyms creation in comparison with hydronyms and names of settlements based on the large amount of factual material from Summy Oblast are analyzed.

Key words: microtoponym, hydronim, name of settlements, general name, way and model of creation of onym.

Найчисельніший і живий пласт власних географічних назв (ВГН) – мікротопоніми (МТ) – викликають значний інтерес учених: істориків, географів, найбільшою мірою лінгвістів-топонімистів. У мовознавстві маємо значну наукову літературу, дисертаційні дослідження, присвячені цьому класу ВГН. Проте не до кінця розв'язаними залишаються проблеми обсягу, статусу мікротопонімів з-посеред інших топонімів, особливості їх функціонування й структури.

Мета цієї розвідки – на основі наукового досвіду, що склався в ономастиці, та в результаті спостережень над мікротопонімією північно-східного Лівобережжя України (Сумська область) з'ясувати особливості складу, функціонування та структури цього класу ВГН.

Мікротопонімія є тим пластом топонімії, вивчення якого розпочалося у вітчизняній топоніміці у 70-их роках минулого століття. Проблемам цієї галузі ономастики була присвячена нарада з мікротопоніміки, проведена в Московському університеті [див. 10; 11], кандидатські дисертації російських та білоруських дослідників Е. Адамович, А. Нікітіна, А. Прищепчик, Е. Головіної та ін. В Україні в цей час вивчення мікротопонімії зводилось головним чином до збирання фактичного матеріалу, окремих спорадичних

статей та інших публікацій часткового характеру. Праці більш широкого узагальнюючого змісту з'являються у 80-90-их роках.

Нині доводиться констатувати, що стан цієї галузі топоніміки в українському мовознавстві не цілком достатній. Саме цим пояснюється наявність низки нерозроблених теоретичних проблем у науці про власні географічні назви. Однією з найбільш актуальних є проблема термінологічної неусталеності цієї галузі ономастики, що, зрештою, є ознакою початкового етапу становлення будь-якої науки. Актуальними питаннями, що досі остаточно ще не розв'язані, є, зокрема, зміст поняття мікротопонім та обсяг класу ВГН – мікротопонімії. У вітчизняній топономастиці цей термін прийнято вживати на позначення індивідуальних назв невеликих природних географічних об'єктів локального значення [13, с. 34; 14, с. 69]. Однак у працях багатьох дослідників нерідко зустрічаємо інші терміни на позначення окремих видів мікрооб'єктів, пор. поль. *nazwy terenowe, gruntowe*, чесь. *jména tratóvá* [див. 24, с. 53; 23]. За такої нечіткості змісту основного поняття обсяг класу ВГН лишається невизначеним, невиразно окресленим. Окремі спроби конкретизації змісту поняття “мікротопонім” у різних дослідників базується на різних критеріях його визначення. Так, О. Суперанська пов'язує його одночасно і з співвідношенням із видом чи властивостями названого об'єкта, і з поняттєвістю, що її виражає МТ, і з іншими властивостями назви, як-то: особлива роль у житті людини, нестійкість, вузьке локальне поширення [19, с. 3738]. Ю. Карпенко, наголошуючи на тому, що “належність до класу визначається не розмірами, а характером відповідних географічних об'єктів” [4, с. 15], усе ж вважає розширене розуміння мікротопонімії (як назв дрібних географічних об'єктів, що протиставляються топонімам – назвам поселень, гідрооб'єктів тощо) зручним і присутнім при вивченні властивостей і специфіки існування ВГН. Визнаючи доцільність і логіку цього положення, не можна не погодитися з думкою Н. Подольської про те, що виокремлення кожного класу онімів, у т.ч. і мікротопонімії, має базуватись “на основі відмінності об'єктів називання, а не відмінності самих географічних іменувань”, оскільки “ці відмінності, ця специфіка – об'єкт пошуку дослідника” [15, с. 39]. З нашого погляду, поділ онімів на класи за принципом відмінності денотатів слід розглядати як робочий варіант, оскільки шляхом лише механічного поділу географічних об'єктів не можна створити лінгвістичної класифікації топонімів [2, с. 31]. Такий поділ можливо використовувати доти, доки не будуть докладно вивчені всі мовні особливості топонімних мікросистем (пластів), на підставі чого стане реальністю створення науково виправданої лінгвістичної класифікації топонімів, виділення їх класів.

Немає досі єдиного підходу і щодо належності назв певних об'єктів до того чи іншого класу назв, у т.ч. і до мікротопонімії. Так нечітко визначеним лишається статус назв дрібних гідрооб'єктів. До прикладу, болгарський топономаст І. Дуриданов усі назви річок, довжина яких менша 50 км, зараховує до мікротопонімів. Н. Подольська, Ю. Карпенко назви всіх протічних водних об'єктів, навіть найдрібніших, розглядають у класі гідронімії, а назви боліт, дрібних озер – у мікротопонімії. О. Стрижак, І. Муромцев, О. Корепанова, О. Карпенко, І. Железняк, В. Лучик та ін. до гідронімії зараховують усі без винятку назви водних об'єктів. Саме цей підхід останнім часом набув найширшої реалізації. Така практика базується на суворо логічному поділі об'єктів номінації, що є найбільш доцільним на етапі аналізу, встановлення особливостей, у тім числі і словотвірних, топонімів різних класів. Ряд дослідників ВГН, і автор цієї розвідки в тім числі, до мікротопонімії зараховують назви об'єктів фізичної географії, що мають локальне значення (ярів, балок, горбів, круч тощо), а також частин земельних угідь (урочищ, полів, лісів і їх частин тощо). Не розглядаються тут назви дрібних об'єктів територіально-адміністративного порядку – вулиць, кутків, частин поселень, які часом виявляють відойконімний характер (напр., хутір стає вулицею або частиною села) чи є порівняно недавніми утвореннями офіційно-ділового характеру. Специфіку назв вулиць, їх відмінність від мікротопонімів відзначала О. Суперанська [19, с. 3233], їй же належить і термін на позначення цього різновиду назв – урбанонімія. Польський топономаст С. Грабець назви вулиць і частин поселень розглядає разом з ойконімами [22, с. 64], так само об'єднує ці назви і В. Шмілауер [23, с. 49] та ін. Ряд дослідників виокремлюють як клас назви гір, підвищень, горбів, називаючи їх оронімією. На нашу думку, виділяти такі назви в окремий клас доцільно в гірських регіонах, де вони справді чисельні і мають виразну специфіку. На інших територіях назви різноманітних об'єктів рельєфу – горби, узвишся, яри, вибалки – мають, з нашого погляду, усі ознаки інших мікротопонімів.

Майже всі дослідники мікротопонімії звертають увагу на одну специфічну її рису – більшу близькість, порівняно з іншими класами топонімів, до назв загальних – апелятивів [див. про це: 19, с. 7; 15, с. 43; 14, с. 7]. Мікротопоніми як індивідуальні назви природних і штучно створених об'єктів місцевого значення є назви лексично поняттєві, топоніми ж – не поняттєві [19, с. 38], звідси топоніми лише називають, а мікротопоніми (МТ), як і апелятиви, ще і вказують. Таку відмінність між топонімами і апелятивами відзначав і С. Курилович [7, с. 252]. Н. Подольська вказувала на особливий, проміжний стан МТ у мові: вони перебувають на грані загальних і власних

назв [15, с. 43]. Таке твердження можна сприймати як правомірне стосовно цілого класу мікротопонімії, яку справедливо вважають “природною топонімічною лабораторією” (В. Никонов). Що ж до конкретної окремо взятої назви неможливо допустити жодного перехідного стану: або це топонім, або апелятив, якогось середнього, проміжного стану бути не може, як зауважує Ю. Карпенко [5, с. 6]. Інша справа, коли йдеться про усталеність, традицію вживання назви, що в мікротопонімії, як правило, виявлено слабше порівняно з назвами інших класів.

Із загальнолінгвістичного погляду основною передумовою топонімізації апелятива є переважання в ньому в певній ситуації номінативної функції (*На узліссі росла стара, розбита блискавкою сосна*) над семасіологічною (*Сосна належить до хвойних дерев*). Таке переважання є початковим етапом топонімізації апелятива. Якщо ж номінативне вживання апелятива із ситуативного перетворюється в традиційне, тоді можна вважати, що відбувся остаточний перехід назви загальної у власну [6, с. 26].

Однією з примітних функціональних властивостей мікротопонімії є її безпосередній і найбільш тісний зв'язок із місцевим усним мовленням, її “справжня народність” [16, с. 213]. МТ завжди виникають безпосередньо в живому народнорозмовному середовищі, тоді як ойконіми, наприклад, можуть зазнавати офіційно-ділового впливу. Для дослідника сучасної мікротопонімії найбільш надійним джерелом матеріалу є усне розмовно-побутове мовлення, тоді як назви поселень та гідроніми частіше фіксуються в офіційних довідниках, словниках, на картах, де вони нерідко зазнають певних деформацій. Саме тому про мікротопонімію як клас можна говорити, що вона найменшою мірою підлягає впливові офіційно-ділових штампів, суб'єктивізму окремих осіб.

Тісним зв'язком мікротопонімії з народно-розмовним мовленням зумовлена принаймні ще одна характерна риса назв цього класу – їх одноваріантність з погляду словотвірної структури. У місцевому мовленні МТ може репрезентуватись, крім місцевого діалектного, ще олітературненим (і теж місцевим) варіантом, що відрізняється від першого, як правило, лише фонемним складом. Наявність таких варіантів спричинена виключно рівнем мовленнєвої культури суб'єктів комунікації. Як свідчать наші спостереження, поширеними в мікротопонімії є дублетні назви того самого географічного об'єкта, які зустрічаються й на інших теренах [див.: 1, с. 63 -70]. На відміну від дублетів ойконічних (пор. *Чорторіги Шевченкове, Ёсмáнь Червóне*), що найчастіше перебувають у часових зв'язках (стара назва → нова), дублети-МТ функціонують як вузьколокальні утворення, що перебувають у просторових відношеннях: один об'єкт у тому самому селі або в двох сусідніх

може мати різні назви, напр.: ліс *Чуївка*, він же *Гнилиця* (Ясенове, Чернеччина О); ліс *Шапочка*, він же *Чорний*, бір *Рогівці*, він же *Жовтий* (Микитівка, Дернова Т), ліс *Чернечьке*, він же *Байрак* (Гнилиця, Ясенова О) та ін. Цією особливістю мікротопонімії підтверджуються відомі положення дослідників про нестійкість, недовговічність цього класу ВГН та вузьку локальну поширеність МТ (В. Никонов, О. Суперанська, Н. Подольська, Ю. Карпенко). Без сумніву, є в цьому класі назви досить давнього походження, які, проте, загалом не змінюють суті попереднього положення. Хоча відсутність ґрунтовних досліджень мікротопонімії усіх без винятку територій у їх часових і просторових зв'язках дає підстави розцінювати наведені положення як наукові гіпотези.

Особливостями мікротопонімії як класу зумовлена до певної міри і її структурно-словотвірна специфіка, що виявляється “в специфічному кількісному розподілі спільних для всієї топонімії джерел” [4, с. 22], тобто в семантичному відборі твірних топооснов та розмаїтті словотворчих засобів, які в цьому класі мають своєрідні якісні й кількісні показники. Показовим у цьому плані є порівняння топонімотвірних засобів у різних класах ВГН північно-східного Лівобережжя, де нами проводився аналіз словотвірної структури топонімів трьох основних класів гідронімії, ойконімії і мікротопонімії. Наслідки цього аналізу в кількісних показниках наведені в таблицях.

Таблиця 1

Питома вага способів словотворення
у трьох класах топонімів (у відсотках)

Класи	Способи словотворення				
	Лексико-семантичний	Афіксація	Субстантивация прикметників	Словосполучення	Композиція
Гідронімія	13	31,5	37,5	17	1
Мікротопонімія	11	17	36	36	–
Ойконімія	7	48	36	8	1

Таблиця 2

Частотність словотворчих суфіксів
у трьох класах топонімів (у відсотках)

Класи	Суфікси							
	-івк(а)	-к(а)	-щин(а)	-ок	-ик	-и	-ищ(е)	-ищ(я)
Гідронімія	0,09	0,17	0,08	0,07	0,05	0,12	менше 0,05	0,08
Мікротопонімія	0,06	0,1	0,4	0,1	0,05	0,05	менше 0,05	менше 0,05
Ойконімія	0,46	0,05	0,08	менше 0,05	менше 0,05	0,26	менше 0,05	менше 0,05

Таблиця 3

Відонімні та відапелятивні назви
у трьох класах топонімів (у відсотках)

Класи	Твірні основи				Неясні
	Відонімні		Відапелятивні		
	Відантро понімні	Відтопоні мні	ГТ*	інші	
Гідронімія	31	11,5	12	42,5	3
Мікротопонімія	43	15	11	31	-
Ойконімія	46	12	18	24	-

*ГТ – географічні терміни

Порівняльний аналіз словотворення назв трьох основних класів у межах досліджуваного регіону показав, що ВГН різнотипних об'єктів мають як спільні, так і відмінні риси. Словотвірна спільність репрезентована наявністю тих самих способів назвотворення, а саме: лексико-семантичного (переоосмислення), афіксації з виразною перевагою суфіксації, морфолого-

синтаксичного (субстантивація прикметників), словосполучення та композиції основ. Спільними для різних класів є певні словотвірні моделі творення ВГН: модель метонімії в лексико-семантичному способі, із суфіксальних – відапелятивні моделі на **-к(а)**, **-ок**, відантропонімії на **-іск(а)**, **-щин(а)**, плюральні утворення на **-и (-і)**, окремі моделі словосполучень (типу “прикметник + ГТ”).

Словотвірні відмінності топонімів різних класів виявляються у різній кількісній представленості способів і моделей деривації ВГН (див. таб. 1, 2). Дослідження лексико-семантичних похідних у різних класах свідчить про спільність їх основних джерел та моделей номінації і підтверджує положення про детермінованість ВГН на семантичному рівні. Топонімії універсальність при творенні назв різнотипних об’єктів виявляє модель метонімії [див. про це: 17], яка “так само порушує семантичну умотивованість, як аналогія фонетичні закони” [9, с. 196]. Моделі метафори та синекдохи більшою мірою властиві мікротопонімії. За нашими спостереженнями, близько 52 % усіх МТ, утворених лексико-семантичним способом, становлять назви-синекдохи. Такі назви являють собою переосмислені у власну назву об’єкта географічні терміни. Висока частотність такого типу назв у мікротопонімії пояснюється, на наш погляд, однією з характерних лінгвальних властивостей цього класу онімів – його близькістю до апелятивів. З-поміж усіх МТ найближче до апелятивів, вочевидь, стоять ті, що утворені як їх переосмислення (тобто лексико-семантичним способом), а з-посеред останніх – МТ-синекдохи, які є, по суті, ембріонами топонімів. Ступінь онімізації їх досить низький. Саме це спричиняє певні труднощі при збиранні матеріалів з усного мовлення – до власної чи загальної назви зарахувати певну назву об’єкта. У таких ситуаціях до інформатора ставляться питання, що сприяють виявленню призначення назви, її положення в місцевому топонімному контексті. Напр., інформатор називає об’єкт: /ʃc 'el' i ʎe kruč 'a / так і назива́йце́ 'a kruč 'a/. До нього ставимо додаткове питання: Чи не має круча іншої назви, Чи немає поблизу ще круч, гір, пагорбів. Якщо є, то як їх називають. Виявляємо, що таких немає, робимо висновок, що ГТ Круча у цьому випадку і називає об’єкт, і вирізняє його з-поміж інших, тобто це – онім. З цього приводу польський топониміст К. Дейна відзначав, що найвиразніше свідчать про перехід загальних назв у власні такі приклади, як *Stawek*, *Ląki*, *Lipy* (*Ставок*, *Луки*, *Липи*), що позначають оброблювані поля на місці колишнього ставу, луки, липового лісу [22, с. 114]. Перехід ГТ у власну назву об’єкта спостерігається найчастіше тоді, коли цей об’єкт одиничний у певній місцевості і не має собі подібних. Звідси не виникає потреби якось вирізняти його, а від інших, різнотипних, його вирізняє вже сам ГТ.

МТ-синекдохи у мовленні вживаються без іншого ГТ, який визначав би видову належність об'єкта номінації. Вживання таких МТ із синонімічними ГТ або лексемами на позначення інших понять можуть свідчити про зміну господарчого призначення об'єкта (напр., використання частини поля як пасовища) або ж про деетимологізацію ГТ у місцевій говірці. Ось приклади: *Степ* Куземин О, *Берег* Шевченкове Г, *Пустірь* Роща П, *Авраг* Солдатське Вл, *Росчисть* Дунаєць Г, пас. *Куліга* Семереньки Т, пор. апелятив *куліга* “рівне місце, чисте, без лісу” [3, II, с. 216], “лісова поляна, розчищена під землеробство” [12, с. 123], пас. *Низ* Козацьке Кн, п. *Дібрóва* Буймер Т, п. *Поділ*, *Поді́л*, *Падóл* Уздиця Г, Совинка Кн, Н.Сагарівка Бр, пор. *поділ* “низинне місце, низина” [18, III, с. 241], горб *Груд* Тулиголове Крл, ліс *Пу́ща* Слоут, Уздиця Г; 16 разів зафіксована назва *Кут* на позначення лісів та полів (О, Т, Крл, Г, Р р-ни) тощо. Можливо, як топоніми-синекдохи виникли такі назви незначних заглибин у землі, як яр *Завáлина* Лантратівка О, пор. *завалина* “місце, де провалилась земля, заглибина” [8, с. 227], бал. *Макітра* Рубанка Н, яр *Макітра* Тростянець, Жигайлівка Т, пор. *макітра*, *макотерть* “котловина” [18, II, с. 399-400], *макотьор* “вир” [21, с. 224]. Проте однойменна назва гори *Макітра* (Рубанка Н) могла утворитись як метонімія назва внаслідок асоціації за суміжністю з назвою негативного елемента рельєфу або ж як метафора: гора своєю формою нагадувала макітру-посудину. Такого типу МТ поширені і на інших слов'янських теренах, зокрема, в Польщі, про що свідчать ономастичні студії М. Куцали, В. Любася, К. Дейни.

Окрім ГТ, базою для творення МТ-синекдох могли бути апелятиви іншої семантики: п. *Ору́га*, *Уру́га* С. Качанівка О, пор. *руга* “церковна земля і угіддя, відведені на утримання всього притчу; пустка, левада, незаселена земля у приватному володінні” [3, IV, с. 108]. Звуки [o] та [y] розвинулися вже в мікротопонімах, пор. д.-русь. багатозначне *руга* (грець. *ρούχα*) [20 III, с. 185,186]; п. *Баитáн* Кандиби Бл, вигін *Толо́ка* Роща П, *Стійло* Басівко Р та ін.

Досить продуктивною в мікротопонімії, як і в інших класах, є модель метонімії, про яку ми вже мали нагоду докладно писати [17, с. 133, 135]. В мікротопонімії, порівняно з гідронімією, вищу регулярність виявляють метафоричні назви. Цей факт легко пояснюється самим характером об'єктів даного класу – їх порівняно незначними розмірами, розмаїттям природних форм, обриси яких людина – суб'єкт називання уподібнює до тварин, речей, явищ, відомих їй із повсякденного досвіду. Основою метафоричного іменування частіше могла бути зовнішня подібність форми об'єкта називання і предмета, назва якого переосмислюється: яр *Коло́ша* В. Бубни Р, горб *Коліно*